

Časopis „Poslovne studije“, 2017, godina 9, broj 17-18, str. 257-269

Časopis za poslovnu teoriju i praksu

UDK 338.48:[711.4:502.131.1

Rad primljen: 03.05.2017.

DOI: 10.7251/POS1718257L

Rad odobren: 23.05.2017.

Pregledni rad

Lugonja Aleksandar, Ekonomski fakultet, Univerzitet Bari, Italija, aleksandar.lugonja@gmail.com
Knežević Marija, Fakultet za turizam i hotelijerstvo, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, Bosna i Hercegovina
Grumo Rosalina, Ekonomski fakultet, Univerzitet Bari, Italija

ULOGA PROSTORNOG PLANIRANJA ZA ODRŽIVI TURISTIČKI RAZVOJ U BOSNI I HERCEGOVINI

Rezime: *Turizam Bosne i Hercegovine počeo se razvijati u drugoj polovini 20. vijeka od kada se bilježi stalan rast turista (izuzev perioda 1992-1995. godine, zbog ratnih dešavanja). Međutim, kao posledica negativnih trendova u poslednjih 20 godina u praksi se pojavio model turističkog iskorišćavanja koji teži ostvarenju brzog profita, pogrešnom eksploatacijom prirodnih i antropogenih vrijednosti. Negativni trendovi u turizmu BiH mogu se prevazići odgovornim planiranjem i primjenom koncepata i principa održivosti. Prostornim planom Republike Srpske kao i prostornim planovima kantona Federacije BiH definisane su zone turizma. Tim planovima, nisu definisani modeli razvoja, prioriteta u turizmu, lokacije novih destinacija, zone zaštite i sl. Ova i slična pitanja trebalo bi da se nađu u prostornim planovima na lokalnom nivou, ali njih uglavnom nema, kao što i ne postoji model planiranja u BiH, kao u nekim razvijenim zemljama, a što je ključno za održivi turistički razvoj. Koncept prostornog planiranja je važan koncept za ostvarivanje prednosti turističkog sektora za lokalitete, javnost i životnu sredinu. Važnost planiranja je povećana sa konceptom održivosti.*

Ovaj rad se bavi ulogom i značajem prostornog planiranja za razvoj održivog koncepta turizma u Bosni i Hercegovini, sa akcentom na zakonodavne dokumente i prostornoplanersku dokumentaciju. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj prostornog planiranja za dalji razvoj održivog turizma Bosne i Hercegovine. Perspektiva evropskog prostornog razvoja je od ključne važnosti za razumijevanje, od perspektive pridruživanja EU do uloge prostornog planiranja u održivom regionalnom i turističkom razvoju.

Ključne riječi: *prostorno planiranje; turizam; održivi turistički razvoj.*

JEL Klasifikacija: *R58, Z32*

UVOD

Turizam igra važnu ulogu u nacionalnim i lokalnim ekonomijama. Koncepti prostornog planiranja fokusirajući se na regionalni i turistički razvoj sve su istaknutiji u diskusijama i strategijama. Prostorno planiranje i turistički sektor su dva odvojena koncepta, oni su u velikoj mjeri povezani. Prvo, turistička djelatnost odvija se na određenom lokalitetu tako da ima prostorni karakter. Prema tome, za turizam, prostorni odnosi su vrlo važni i turističke lokacije su predmet prostornog planiranja. Drugo, turizam je glavni generator sektorskih prihoda za više lokaliteta u mnogim zemljama uključujući i Bosnu i Hercegovinu (u daljem tekstu BiH). Prostorno planiranje je alat za organizovanje turističkih aktivnosti kako bi se

olakšala integracija ovog sektora s drugim sektorima i područjima unutar lokaliteta ili regije. Prema podacima UN, turističko planiranje može se raditi na različitim nivoima, kao što su destinacije, regije unutar zemlje, nacije.

Pojam održivosti - zasnovan je na opštoj definiciji za održivi razvoj koji se doživljava tako da, održivi turizam istovremeno obuhvata ekološke, ekonomske i društveno - kulturne aspekte u dugoročnom planiranju razvoja sektora (Lugonja 2014b, 32). Turizam je samo dio cijele ideje održivog razvoja. Koncept održivog turizma pojavio se 1980-ih sa svojom dinamikom i sektorskim odnosima. Debate o održivosti odigrale su veoma važnu ulogu u restrukturiaciji turističkog sektora širom svijeta. Tradicije, običaji i znanja u turističkom sektoru ušli su u proces transformacije sa porastom debata o održivosti i implementaciji održive prakse. Održivost i prostorno planiranje sreću se na filozofskom nivou, tako da je prostorno planiranje čin organizovanja budućeg života društva sa propisima korišćenja zemljišta i dizajniranja budućih društveno - ekonomskih odnosa. Dok fragmentirano ili djelimično planiranje postaje neadekvatno i nedovoljno za razvoj održivog turizma, sveobuhvatan pristup planiranju postaje važniji zahvaljujući održivosti, s obzirom da je to koncept koji pokriva sve ekološke, socijalne, ekonomske i kulturne probleme.

Kao i za mnoge druge sektore, prostorno planiranje je važan alat za postizanje održivosti u turizmu. Način na koji se primjenjuje i njegovi efekti razlikuju se od zemlje do zemlje u zavisnosti od brojnih geografskih, socio-ekonomskih, političkih i kulturnih faktora. Osim toga, različiti mehanizmi planiranja administrativnih i organizacijskih nivoa igraju važnu ulogu u diferenciranju prostornih aplikacija za planiranje turističkog sektora.

Na pravilima zasnovan, normativni metod prostornog planiranja omogućio je gradovima i regijama da rastu tokom poslijeratnog perioda industrijalizacije i ruralno-urbane migracije, te sada stoje na putu lakog prilagođavanja prostora principima nove ekonomije, što čini ciljeve održivog razvoja skupljim i dugotrajnijim. Nakon "krize planiranja", što je vidljivo tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, iz perioda liberalizacije / deregulacije, uslijedio je period zakonitosti obnove u strateškom planiranju razvijenih zemalja, kao i jačanje njihovog razvoja i integrativne uloge na modificiranoj osnovi (Grumo and Lugonja 2009).

Procesi globalizacije i regionalizacije van nacionalnih granica su pod jakim uticajem uloge prostornog planiranja. Bosna i Hercegovina je jedna od najsiromašnijih evropskih zemalja (mjereno GDP- bruto domaći proizvod po stanovniku), gdje je većina stanovništva siromašna i gdje su još veće ogromne socijalne razlike između društvenih grupa, kao i razlike među regionalnim područjima. Ona je deo tzv. "unutrašnje periferije" Evrope, kao što neki političari i ekonomisti nazivaju područja s malom ekonomskom snagom. To potvrđuje relativno mali broj stanovnika, niska gustina stanovništva, zaostajanje u razvoju i životnom standardu, visok stepen regionalne nejednakosti (kao glavne karakteristike prostornog razvoja), veliki društveno politički problemi, te nedovoljno razvijena tehnička infrastruktura (nedovoljna povezanost sa svojim susjedima i razvijenim dijelovima Evrope) (Goler 2005). Sve ove činjenice ukazuju na to da je uloga prostornog planiranja u BiH zanemarena, te je neophodno razviti uspješan sistem prostornog planiranja sa akcentom na održivi turistički razvoj, kako bi se BiH priključila zemaljama sa razvojnoum perspektivom.

Po pitanju održivog razvoja, BiH i dalje se "izdvaja od dosadašnje prakse u EU", jer još uvijek nedostaje većina praktičnih smjernica za ovu proceduru a koja treba omogućiti pripremu i dobijanje stvarno održivih odluka i rješenja, te postoje vrlo rijetki primjeri osnovnih principa i kriterija održivog razvoja koji su operativni za analitički i operativni koncept. Polazeći od izuzetno vrijednih i raspoloživih prirodnih resursa, održivi razvoj u cjelini, a posebno turizam je od velike važnosti za BiH.

Postoji opšta orijentacija ka održivosti i uključivanju lokalnih zajednica u planiranje i realizaciju projekata u ovoj oblasti. Precizno definisani mehanizmi za učešće javnosti i integrisani pristup, prije svega uključivanje pitanja zaštite okoline unutar strateških

dokumenata turizma (strategije razvoja turizma) preduslovi su za postizanje ciljeva održivosti zemlje i orijentacije ka EU integraciji.

U radu, u prvom dijelu, dat je kratki pregled o konceptima planiranja, održivom turizmu i srodnim subjektima, razmatra se o povezanosti razvoja turističkog sektora sa debatama o održivosti. U drugom dijelu, objašnjena je uloga i značaj prostornog planiranja uopšteno, a posebno za turistički sektor. Nakon toga slijedi pregled istraživanja postojećih prostornoplanerskih dokumenata i politika prostornog planiranja u BiH.

Metode korišćene prilikom izrade rada su kabinetsko istraživanje, pregled zakona i zakonskih regulativa, prostorno-planskih dokumenata i lična zapažanja. Ovaj rad se bavi ulogom i značajem prostornog planiranja za razvoj održivog koncepta turizma u BiH, sa akcentom na zakonodavne dokumente i prostornoplanersku dokumentaciju. Cilj ovog rada je da ukaže na značaj prostornog planiranja za dalji razvoj održivog turizma BiH. Perspektiva evropskog prostornog razvoja (European Spatial Development Perspective - ESDP) je od ključne važnosti za razumijevanje, od perspektive pridruživanja EU do uloge prostornog planiranja u održivom regionalnom i turističkom razvoju.

1. TURIZAM I ODRŽIVI TURIZAM

Na konferenciji „Evropska perspektiva prostornog razvoja“, u Potsdamu 1999. godine prepoznata je činjenica da turistički sektor predstavlja ključni sektor u Evropi za promovisanje održivog razvoja (Lugonja 2014a, 124). Dobro upravljen i regulisan turistički razvoj može biti katalizator pozitivnih promjena. Turizam je postao globalna industrija u vremenskom razmaku od šezdeset godina i taj trend se nastavlja (United Nations World Tourism Organization 2009). U posljednjih nekoliko godina, politike i koncepti koji definišu lokalni razvoj su prošli promjenu pristupa i u tom smislu na evropskom nivou rađaju se nove politike za lokalni razvoj, koje smatraju za glavni cilj promovisanje više vodećih uloga lokalnih subjekata i drugi cilj, koji se fokusira na saradnji između javnog i privatnog sektora. Održivi razvoj predstavlja koncept koji podrazumijeva uravnotežen ekonomski, socijalni i kulturni razvoj, bez ugrožavanja životne sredine, čime će se budućim generacijama omogućiti da se razvijaju kroz korišćenje resursa na istom ili još višem nivou, odnosno razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjice, a istovremeno ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe (Harris 2000). On je usmjeren na očuvanje okoline, udovoljavanje ljudskim potrebama, kao i na povećanje kvaliteta života ljudi.

Turističke aktivnosti su neodvojive od prirodne i kulturne sredine koja ih okružuje. „*Environment*“ i „*culture*“ su u središtu razvoja turizma. Postoji recipročan odnos između turizma i životne sredine - turizam utiče na životnu sredinu kao što i životna sredina i ostali faktori utiču na turizam. Na primjer, gustina turističkih objekata dovodi do degradacije okoline što, pak, dovodi do pada turističke atraktivnosti. Kontinuitet životne sredine i kulturnih elemenata je od ključne važnosti za održavanje turističke aktivnosti u destinaciji. Ipak, životna sredina je sve više ugrožena, s globalnim ekološkim problemima pogoršanja u zadnjih 30 do 40 godina, tako da je diskutovano o pitanju održivog razvoja na međunarodnom planu, u cjelini, kao i o pitanju turizma. Prva zvanična debata o ekološkoj svijesti dogodila se tokom Stockholmske konferencije 1972. godine. Do ranih 1980-ih, o konceptu održivog razvoja razgovaralo se naširoko i konačno, u tzv. Brundtland izveštaju iz 1987. godine, pojam „održivi razvoj“ je uveden u upotrebu. Nakon Rio konferencije iz 1992. godine, „Agenda 21“ je kao globalni akcioni plan proglašena za održavanje ravnoteže između životne sredine i održivog razvoja. To je postao jedan od najpoznatijih međunarodnih dokumenta o održivosti UN. U turizmu, prvi dokument o ekološkim pitanjima bila je Manilska deklaracija Svjetske turističke organizacije Ujedinjenih nacija (UNWTO) odobrena 1980. godine. Odnos između održivog razvoja i turizma kao sektora potrošnje prirodnih resursa priznat je početkom 1990-ih. Nakon proglašenja načela Ujedinjenih naroda o održivom turizmu iz 1999. godine, World Tourism Organization (WTO) i UN objavile su Kvebek deklaraciju o

ekoturizmu u 2002. godini. i Đerba deklaraciju o turizmu i klimatskim promjenama u 2003. godini, koje se odnose na održivi turistički razvoj (United Nations World Tourism Organization 2009). Takođe, u 2003. godini, donesen je dokument “Turizam i lokalna Agenda 21” s ciljem podrške uloge lokalnih vlasti u razvoju održivog turizma (United Nations Environment Programme 2003). Ovo je važan dokument koji daje preporuke strukturama u procesu upravljanja i aktivnostima vezanim za održivi turizam, kao i promociju razvoja održivog turizma u okviru procesa “Lokalne agende 21”. Konačno, 2005. godine, WTO proglasila je 12 ciljeva za održivi turizam (United Nations World Tourism Organization 2009). Uz ovaj značajan napredak postignut u promovisanju razvoja održivog turizma od strane međunarodnih tijela kao što je navedeno gore, čini se da je održivost kao razvojni koncept u “zagrljaju” regionalnih i lokalnih vlasti, kao i od strane potrošača.

Održivi razvoj je srž principa planiranja. Lokalni autoriteti bi u svojim razvojnim planovima planiranjem trebali osigurati održivi razvoj tretiran na integralan način. Konkretno, trebalo bi pažljivo razmotriti međusobne odnose između socijalne inkluzije, zaštite i unapređenja životne sredine, uz razumno korišćenje prirodnih resursa i ekonomski razvoj. U ostvarivanju konkurentskog i održivog turizma potrebno je primijeniti mehanizme i principe na osnovu “četvorostrukog bottom line” - integracija tri stuba održivosti i pitanje razvoja klimatskih promjena, koji promoviše Davos deklaracija (Climate Change and Tourism: Responding to Global Challenges 2008). To zahtijeva integrisani pristup, saradnju i solidarnost na međunarodnom, nacionalnom i lokalnom nivou. Razvoj održive turističke destinacije je povezan sa prirodnom i društvenom sredinom. Podizanje svijesti, obrazovanje, integracija uzajamnih politika i finansijska podrška, kao i odgovornost potrošača, samo su neki od ključnih preduslova za održivi turizam. Korisne smjernice za izradu planova i projekata u oblasti održivog turizma mogu se naći u dokumentima koji opisuju politiku evropskih donatora i banaka (dokumenata koji svaki kandidat za članstvo u EU mora da uskladi sa dokumentima EU, a tome teži i BiH), uz sredstva za bosanskohercegovačke državne institucije, privatne i nevladine organizacije, pokretanje infrastrukturnih i razvojnih projekata. Za BiH, turizam je jedan od prioriternih područja u daljem socio-ekonomskom razvoju i važan je za reforme u okviru procesa pristupanja EU. U isto vrijeme, napredak ostvaren ka integraciji u EU posljednjih godina pruža važne uslove i zahtijeve za razvoj turizma. Kao potpisnica brojnih globalnih i EU konvencija i sporazuma, BiH je preuzela odgovornost za njihovu realizaciju u skladu sa principima održivosti ugrađenim u svaki od tih dokumenata. Polazeći od globalno prihvaćenih *Milenijskih razvojnih ciljeva*, kroz *Konvenciju o biološkoj raznolikosti* sa smjericama za biodiverzitet i turistički razvoj u 2004. godini, politika i pristup u razvoju održivog turizma u BiH je pod nezaobilaznim implikacijama širokog seta dokumenata, koji su usvojeni na nacionalnom i entiteskom nivou u proteklih nekoliko godina. Da bi dobila status zemlje kandidata za EU, BiH mora da uskladi politike i principe održivog razvoja sa principima i pravcima razvijenim od strane EU u proteklih nekoliko godina. Krovni dokument je *Strategija EU za održivi razvoj* (EU SDS 2006), razvijena od strane Vijeća Evrope, koja je usvojena 2001. i revidirana 2006. i 2009. godine. Smjernice za razvoj politike i prakse ka održivosti i integraciji u EU su predložene od strane najrelevantnijih dokumenata za održivi turistički razvoj na evropskom nivou, kao što je Deklaracija o Ekoturizmu (2002), Deklaracija o klimatskim promjenama i turizmu, kao i Agenda za održivi i konkurentni evropski turizam.

Na strani ponude turizma, alternativni oblici turizma polako podrivaju dominaciju masovnog turizma, tako da je u porastu primjetna potreba za alternativnim iskustvima. To je posebno vidljivo u ekološkom ili eko-turizmu, koji se često smatra kao najbolji oblik održivog turizma (Björk 2000, 189-202; Fennell 2001, 403-409), koji se pojavio u odnosu na ekološke prakse u kasnim 1980-im godinama prošlog vijeka (Diamantis 1999, 93). Srce eko-turizma je u tome što se zasniva na prirodi, održivosti, poštovanju lokalnih kultura i životu uopšte; sve zainteresovane strane treba da saraduju i fokusiraju se na održivost; eko-turisti moraju

prihvatiti životni standard, prilagodili se lokalnim tradicijama i ograničenjima (Björk 2000, 189-202).

2. ULOGA PROSTORNOG PLANIRANJA U ODRŽIVOM TURISTIČKOM RAZVOJU

Prostorno planiranje predstavlja svjesnu i plansku aktivnost, koja ima za cilj izbor optimalnog sastava objekata i opreme u datom prostoru na osnovu sprovedene valorizacije, a u funkciji prethodno utvrđenog obima tražnje, potencijala ponude i socio-ekonomskih ciljeva društva (Dredge 1999; Jovičić i Ivanović 2006). Prostorno planiranje se u praksi obavlja na različitim nivoima uprave – nacionalnom, regionalnom i lokalnom. Ono na nacionalnom nivou usmjerava prostorni razvoj, kao i praksu planiranja na nižim nivoima uprave. Primjeri ove vrste planskih dokumenata obuhvataju nacionalne razvojne planove (Japan, Turska, Koreja, Poljska), koncepte prostornog planiranja (Austrija), nacionalne izvještaje o prostornom planiranju (Danska), nacionalne strategije prostornog razvoja (Slovačka, Hrvatska) ili jednostavno prostorni plan (Srbija). Nacionalno prostorno planiranje služi i kao instrument politika distribucije ekonomskih aktivnosti i socijalnog blagostanja između regiona, kada dobija i oznake nacionalno-regionalnog planiranja. Na regionalnom nivou (u slučaju BiH entitetski i kantonalni nivo), prostorno planiranje je instrument oblikovanja razvoja. Na kraju, na lokalnom/opštinskom nivou, prostorno planiranje se u većini zemalja prevashodno fokusira na planiranje korišćenja zemljišta, sa ciljem regulisanja režima korišćenja i vlasničkih odnosa nad zemljištem (Đorđević i Dabović 2004). Isti je slučaj i sa BiH.

Prostorno planiranje turizma je sastavni dio planova ukupnog razvoja čiji su ciljevi i zadaci komplementarni sa nastojanjima razvoja zemlje kao cjeline. U smislu vremenskog perioda na koji se odnose, izdvajaju se: kratkoročni planovi (od 1 do 3 godine), srednjoročni planovi (od 3 do 10 godina) i dugoročni planovi (od 10 do 25 godina). Po prostornom obuhvatu planiranje turizma može biti lokalno (jedna ili više opština), regionalno (jedna ili više regija, okruga, provincija u okviru jedne zemlje), nacionalno (na nivou jedne zemlje) i intraregionalno (više država u okviru određene predeone cjeline – Alpe-Adria, Podunavlje) (Stanković 2003). Prirodni faktori, su primarni kod svakog planiranja i projektovanja, jer se ne mogu mijenjati, pa se za njihovo prilagođavanje ukoliko nisu adekvatni datoj namjeni moraju utrošiti velika investiciona sredstva. Po pravilu trebalo bi da se ekspertiza koja prati ili pak prethodi planiranju ili programiranju zasniva na kvantitativnom vrednovanju pojedinih parametara, jer se time obezbjeđuje transparentnost metoda i naknadne ispravke (Lješević i Milanović 2009).

Prostorno planiranje u turizmu je planska i kontinuirana aktivnost društva, koja ima za cilj organizaciju, uređenje i opremanje određenih prostornih cjelina u funkciji njihovih tržišnih mogućnosti, raspoloživog turističkog potencijala i socio-ekonomskih ciljeva, uz napore da se maksimiziraju pozitivni i minimiziraju negativni socijalni, ekonomski i prostorni efekti turizma. Prostorno planiranje u turizmu, kao integralni oblik planiranja koji uključuje socijalne i ekonomske aspekte, sve više postaje nužnost i praksa, na šta su ukazala i istraživanja WTO. Zbog sve intenzivnijeg razvoja masovnog turizma i sve većeg broja zemalja i regija koje se uključuju u turističke tokove, praktično je nemoguće prepustiti prostorni razvoj i, uopšte, razvoj turizma slučaju i stihiji, na šta nas upozoravaju i neka negativna iskustva u pojedinim zemljama i regijama, gdje je došlo do nekontrolisanog bujanja turizma i degradacije životne sredine. Sličan primjer imamo na Jahorini uslijed nekontrolisane gradnje vikendica, što može da uzrokuje degradaciju prirodne sredine a samim tim i utiče na razvoj turizma na ovoj destinaciji.

Ključna uloga prostornog planiranja u održivom razvoju i poboljšanju kvaliteta života je takođe naglašena od strane UN-a gdje se navodi da: “prostorno planiranje ostvaruje socijalne, ekonomske i ekološke ciljeve, osiguravanjem zajedničke koristi razvoja i promovisanjem razumnog korišćenja zemljišta i prirodnih izvora za razvoj” (United Nations 2008, 1). U EU, postoje mnogi termini koji se koriste za opisivanje prostorno planske aktivnosti u državama

članicama, to je detaljno objašnjeno u “Kompendijumu sistema i politika prostornog planiranja”, koji je objavila Evropska komisija 1997. godine. Ovaj dokument definiše prostorno planiranje jednostavno kao “metode koje se koriste u velikoj mjeri od strane javnosti na uticanje buduće distribucije aktivnosti u prostoru” (European Commission 1997, 23). Dakle, prostorno planiranje se odnosi na organizovanost korišćenja zemljišta i prostornih odnosa za postizanje uravnoteženog razvoja, zaštite životne sredine i socio-ekonomskih ciljeva. Iako, kako je već gore navedeno, sve zemlje imaju svoje specifične sisteme planiranja, uopšteno, prostorno planiranje može se podijeliti u kategorije nacionalnog i transnacionalnog planiranja, regionalnog i urbanog planiranja. Nacionalni planovi su na vrhu ove hijerarhije dok odluke u podfazama zavise od nacionalnog planiranja u okviru planskog pristupa od vrha ka dole. Nacionalni i regionalni nivoi se odnose više na nivoe politika, dok urbano planiranje i urbani dizajn se odnose više na prostor i prostorne probleme u funkciji razvoja turističke destinacije.

Prostorno planiranje, dakle, igra važnu ulogu u razvoju turističkog sektora kao što je to slučaj sa mnogim drugim sektorima. Tu je važno da se shvati značaj planiranja u turističkom sektoru. Turistički sektor se odnosi na trgovine, restorane, transportne mreže i smještaj, a svi su uključeni i definisani unutar urbanog planiranja (Dredge and Moore 1992, 10). Dok se turistička industrija u velikoj mjeri zasniva na preduzetništvu u privatnom sektoru, prostorno planiranje je mehanizam intervencije za evoluciju i razvoj turizma za javnu i ekološku korist. Uloga urbanog planiranja u turizmu na lokalnom nivou se odnosi uglavnom na aspekt turističke ponude. U tom smislu, potrebno je razumjeti turistički sistem. Prostorno planiranje se može koristiti kao alat za organizovanje aspekta ponude turističkih elemenata. Planeri prave direktne i indirektno odluke o korišćenju zemljišta, kvalitetu usluga i dostupnosti (Dredge and Moore 1992, 20). Uloga planiranja u turističkom sektoru se razlikuje po različitim nivoima.

Iz perspektive razvoja turizma najvažnija pitanja u prostornom planiranju su: lokacija turističkih objekata, pitanja pristupačnosti, standardi dizajna, problemi u saobraćaju, kvalitet izgrađenog okruženja, turističke atrakcije, lokacija velikih transportnih čvorišta, uticaj turističkog razvoja na lokalne arhitektonske stilove i kulturnu baštinu. Konkretno, prostorno planiranje je najkritičniji korak u procesu održivog razvoja turizma. Od toga, koristi od prostornog planiranja za razvoj održivog turizma se može definisati kao ekonomske koristi kroz osiguranje kvaliteta životne sredine za stvaranje povoljnih uslova za investicije dok pokušava da zadovolji potrebe lokalnih zajednica; društvene koristi uzimaju u obzir potrebe lokalnih zajednica, podržavajući izgradnju lokalne infrastrukture i nadgradnje, održavanje zdravog i sigurnog okruženja i zaštite životne sredine, očuvanje prirodnih, istorijskih i kulturnih dobara, zaštitu prirodnih resursa, podsticanje uštede energije i energetske efikasnosti (United Nations 2008, 2).

Turistički razvoj uglavnom zavisi od prirodnih, istorijskih i kulturnih dobara i kontinuiteta upotrebe ovih dobara. Zastupajući interese javnih aktera, planerske institucije su najvažniji akteri očuvanja kontinuiteta ovih dobara sa ispravnim, pluralističkim i demokratskim odlukama. Jedan od načina da se postigne održivi turistički razvoj se odnosi na ispravno i konzistentno donošenje odluka o korišćenju zemljišta na lokalnom nivou. Uloga urbanističkog planiranja je važna za turistički sektor, kako bi se “maksimizirale pozitivne koristi od turizma i minimizirali negativni uticaji na održiv način” (United Nations Environment Programme 2009).

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA PLANERSKOG SISTEMA U BiH I NJEGOVI EFEKTI NA ODRŽIVI TURISTIČKI RAZVOJ

Prema Zakonu o uređenju prostora i izgradnji Republike Srpske (2013) i Zakona o prostornom planiranju i korišćenju zemljišta Federacije BiH (2006, dopunjenog 2007, 2008. i 2010) dokumenti prostornog i urbanističkog planiranja su: planski dokumenti, dokumenti za

sprovedenje prostornih planova i urbanističko-tehnički dokumenti. Planske dokumente čine prostorni i urbanistički planovi. Prostorni planovi su: Prostorni plan Republike Srpske (u daljem tekstu RS), Kantonalni prostorni planovi u Federaciji BiH (u daljem tekstu FBiH), gdje u toku izrada Prostornog plana Federacije BiH, Prostorni plan jedinice lokalne samouprave i Prostorni plan područja posebne namjene. Urbanistički planovi su Generalni urbanistički plan, Plan generalne regulacije i Plan detaljne regulacije. Prostorni plan RS, je „krovni“ planski dokument kojim se reguliše korišćenje, uređenje i zaštita teritorije entiteta. Osnovni cilj Prostornog plana RS je prostorno-ekološka podrška ostvarivanju koncepta održivog razvoja turizma, kompromisnim integrisanjem principa i strateških, planskih i programskih dokumenata razvoja turizma, zaštite i uređenja turističkih prostora, uz optimalno zadovoljavanje socijalnih, ekonomskih, prostorno-ekoloških i kulturnih potreba entitetskog i lokalnog nivoa, interesa tržišta i uslova prekogranične i međunarodne saradnje. U FBiH, gore navedenim Zakonom je propisano da na snazi ostaje prostorni plan Republike BiH urađen za period od 1981. do 2000. godine. To znači da su iz ovog plana u kantonalne planove preuzimani podaci o strateškim ciljevima i svim ostalim opredjeljenjima vezanim za prostorni razvoj. Istovremeno to govori o kvalitetu tih prostornih planova.

U okviru zaštite i održivog korišćenja kulturnog naslijeđa kako bi se doprinijelo uspostavljanju regionalnog i lokalnog identiteta u skladu sa evropskim standardima zaštite i na osnovu istraživanja i valorizacije koje je obavio Zavod za zaštitu spomenika kulture RS predložena je lista kulturnih područja, kao i lista spomenika koji sa neposrednom okolinom čine sagledive kulturno-pejzažne cjeline (na primjer Nacionalni park “Kozara”). Pristupačnost teritorije BiH i njenih regionalnih cjelina predstavlja jedan od ključnih kriterijuma za mjerenje uspješnosti prostornog razvoja i jedan je od najvažnijih indikatora za određivanje prostornih aspekata saobraćajnih sistema, gdje koridor Vc treba da igra ključnu ulogu u razvoju, kao i planirana mreža autoputeva u RS.

Za razvoj turizma BiH posebno se ističu zdravstveni, rekreativni i wellness centri (Banja Vrućica, Banja Fojnica, itd). Ostali potencijali turističke i rekreativne ponude BiH jesu: razvoj drugih vidova turizma, posebno izletničkog, sportsko-rekreativnog, seoskog, ekološkog, turizma specijalnih interesovanja, tranzitnog turizma i skijališnog turizma. Iz tog razloga neophodno je razviti integrisan sistem planiranja, kako bi zemlja bila konkurentna na globalnom i regionalnom tržištu. Nepostojanje državne Strategije i korelacije među entitetima dovelo je do smanjenja sposobnosti države kao jedinstvenog prostornog sistema – kantona – gradova – opština, što opet utiče na ukupni ekonomski razvoj zemlje.

Za razvoj turizma potrebno je razvijati tri nivoa aktera koji treba da rade zajedno (Doswell 1997, 7). Ta tri nivoa su:

- Vlada koja treba da preuzme mjesto politike i planiranja razvoja, te daje opšti okvir za saradnju.
- Drugi nivo obuhvata organizacije koje se bave turističkim razvojem i operacije koje su na liniji fronta, odnosno hoteli, drugi smještajni kapaciteti, ugostiteljske usluge, kulturna, istorijska i scenska atrakcija, i transportne usluge.
- Treći nivo obuhvata čitav niz pratećih usluga podrške koji mogu biti i javne i privatne kao: pošta, carina, mediji, trgovina na malo, banke, crkve, univerziteti itd ...

Razni komiteti, savjeti, radne grupe, koje predstavljaju javni i privatni sektor treba da imaju koordinacijsku i konsultativnu ulogu.

Upravljačka turistička administracija uglavnom zavisi o administrativnom uređenju zemlje. Bosna i Hercegovina ima mnogo nivoa uprave i mnoge vlade od lokalnih, kantonalnih do entitetskih i konačno na nivou države. Svaka opština ima svoju turističku organizaciju. Slično tome, svaki kanton ima svoje turističku organizaciju. Oba entiteta imaju svoje turističke organizacije i nažalost, tu prestaje. Na državnom nivou ne postoji institucija koja se bavi turizmom i igra ulogu koordinatora za cijelu zemlju. Ministarstvo vanjske trgovine je odgovorno za turizam, ali ima izuzetno pasivnu ulogu zbog nekoliko razloga. Glavni razlog je to što je turizam znatno ispolitizovan i koristi se agresivno u političke kampanje. Međutim,

navedeno ministarstvo nema osobu odgovornu za ovaj sektor, a niti imenovani profil te osobe, a niti postoji zakon o turizmu na nivou BiH. Osim toga, nije bilo strategija za razvoj zemlje na nivou BiH i na taj način ne postoji ni strategija za turistički razvoj. Treće, kao rezultat ova dva, turizmu se daje pasivna podrška bez ikakvih sredstava.

Nivo Vlada u Bosni i Hercegovini

Imajući u vidu ovo, situacija je prilično haotična. Pošto ne postoji strategija na najvišem nivou, nema zakona koji se odnose na turizam i nema koordinaciono tijelo, te sa vladine dinstance prepušteni su sami sebi, da stvaraju sopstvene strategije. To je rezultiralo mnogim strategijama i mnogim projektima koji se preklapaju, gdje su izgubljeni i energija i sredstava. Samo u posljednje vrijeme vlade na različitim nivoima počinju saradnju i to je dobar znak, ali daleko od zadovoljavajućeg ishoda. Oba entiteta sada imaju ministarstva za turizam, ali im nedostaje politička nezavisnost, odgovarajuće vještine i jasnoća ciljeva, međuvladina saradnja i koordinacija.

Lokalna samouprava

Lokalna uprava treba da igra važnu ulogu u razvoju turizma. Ona bi trebalo da:

- procjeni broj i distribuciju turista na svom području,
- procjeni buduće promjene i njene implikacije,
- identifikovanje mogućnosti rasta,
- procjeni uticaj turizma na zaposlenost i prihode u ovoj oblasti,
- prepozna potrebe za konzervaciju.

Ona takođe treba da vodi računa o sljedećem:

- obezbjeđivanju rekreativnih objekata za turiste (za sada ih nema),
- planiranje,
- parking za autobuse i automobile,
- marketing cijele oblasti,
- očuvanje istorijskih objekata.

U stvari, lokalna vlada treba da bude katalizator regionalne kampanje i borbe, u cilju skrećanja pažnje na svoje potencijale. Ona treba da radi istu kampanju kao i entitetske, kantonalne vlade i njene turističke asocijacije.

U Bosni i Hercegovini sistem planiranja je često kritiziran, jer postoji zajedničko uvjerenje da sistem pati od strukturnih i organizacijskih problema. Čini se da je neophodan zajednički stav svih zainteresovanih strana za promjenu prakse prostornog planiranja i zato postoje pozivi za njegovu restrukciju. Glavna prepreka planiranja sistema koja bi trebalo da se podvrgne promjenama u BiH su:

- nedostatak sistema prostornog planiranja integrisanog sa nacionalnim razvojem planiranja,
- nedostatak vizije kooperativnog planiranja i strategija,
- djelomična implementacija u planiranju i razni konflikti između odluka različitih državnih organa,
- brojne vlasti za iste prostorne skale,
- nedostatak koordinacije između institucija.

Štaviše, većina konflikta u prostornom planiranju u BiH javlja se u turističkom sektoru. Problemi turističkih područja mogu se sažeti kao: institucionalni sukobi u procesu odobravanja planova, neefikasnost parcijalnih planiranja u turističkim područjima koji se ispoljavaju u nedostatak sposobnosti u očuvanju prirodnih i kulturnih dobara itd. Naročito različito pripremanje i proces odobravanja, te parcijalne karakteristike lokalnih prostornih planova dovode do niz problema u turističkim lokacijama.

Osim pravnih aspekata, Strategije turizma urađene u RS i FBiH su kritički i važni dokumenti gdje je održivost označena kao jedan od najvažnijih faktora. Strategija turizma može se smatrati kao glavni vodič za odluke o turizmu jer predstavlja turističke koridore, turističke regije, turizam gradova i eko-turizam regija sa ciljem da podstakne investicije u te turističke

lokacije. Iako predložena vizija turizma u BiH u tim dokumentima naglašava održivost i strateške aktivnosti i obuhvata prostorne aspekte turističkog razvoja, koncept i principi prostornog planiranja nisu primjenjeni u razvoju tih strategija.

4. POLITIKE PROSTORNOG PLANIRANJA ZA ODRŽIVI TURISTIČKI RAZVOJ BIH

U Ustavu BiH, prostorno planiranje i uređenje nije tretirano kao eksplicitna državna nadležnost. Na državnom nivou ne postoji Zakon o turizmu. Prema Dejtonskom mirovnom sporazumu, u oblasti turizma nadležnost imaju entiteti i Brčko distrikt, dok država usklađuje i koordiniše postojeće zakone. Zakonska regulativa turizma i ugostiteljstva BiH je riješena entitetskim zakonima i zakonima Brčko distrikta, na osnovu sljedećih zakona: Zakon o turističkoj djelatnosti, Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti, Zakon o promociji i turističkim zajednicama/organizacijama, i ta zakonska regulativa nije usklađena, odnosno primjenjuje se samo na teritoriji entiteta i Brčko distrikta. Pravilnici o kategorizaciji i klasifikaciji ugostiteljskih objekata su također neusklađeni, jer su riješeni na nivou entiteta i Brčko distrikta. U narednom periodu, potrebno je izvršiti harmonizaciju gore navedenih zakona u skladu sa EU direktivama i standardima.

Prostorno planiranje se provodi na entitetskim nivoima, tako da FBiH i RS kroz vlastite zakone uređuju ta pitanja u okviru svoje teritorijalne nadležnosti. Ove aktivnosti su u FBiH regulisane Zakonom o prostornom planiranju i korišćenju zemljišta FBiH (Službene novine FBiH, br. 2/06, izmjenjene i dopunjene 2007., 2008. i 2010.), a u RS-u prema Zakonu o uređenju prostora i izgradnji (Službeni glasnik RS br. 40/13). Za razliku od RS, u FBiH postoje i obavezni zakoni o prostornom uređenju na kantonalnom nivou. Opštine u FBiH kantonalne zakone sprovode paralelno sa opštinskim odlukama o prostornom planiranju. U RS entitetski zakoni se odnose na područje prostornog planiranja, upravljanja prostornim razvojem entiteta do opštinskog nivoa, kao i na izgradnju objekata na teritoriji RS, bez obzira na vlasništvo. U FBiH svaki kanton donosi svoj prostorni plan i niz uredbi. U RS, opština je ona koji donosi prostorni plan.

Postoji niz zakona u BiH kojim se uređuje životna sredina. Samo u RS postoji šest takvih zakona, uključujući vodu, zaštitu zraka i otpada. Slični zakoni su na snazi u FBiH i Brčko Distriktu. Međutim, stvarno stanje životne okoline ukazuje na postojanje niz problema, od “divljih” deponija, do nedovoljno razvijene ili neefikasne poslovne infrastrukture. U proteklom periodu, u BiH su napravljene i usvojene Strategije razvoja turizma u FBiH 2009, i u RS 2010. godine.

Bosna i Hercegovina se mora pridržavati principa prostornog planiranja za evropski kontinent koji su sadržani u *Perspektivama evropskog prostornog razvoja* iz 1999. godine (European Commission's European Spatial Development Perspective-ESDP) i vodećih principa CEMAT (European Conference of Ministers responsible for Regional Planning) iz 2000. godine, kao i ostalih direktiva EU koje se tiču prostornog planiranja. U skladu sa principima EU, zakonodavstvo BiH pruža mogućnost učestvovanja javnosti u procesu prostornog planiranja (putem javnog uvida i javne rasprave). Međutim, ovo zakonodavstvo se još uvijek ne primjenjuje. Osim toga, druga ministarstva uključena u aktivnosti vezane za prostorno planiranje i razvoj, kao što su zaštita prirode, voda, kulture, turizma, prometa, još uvijek nisu uskladila svoje zakonodavstvo s propisima EU.

Svi faktori od značaja za prostorni razvoj treba da poštuju osnovne ciljeve i principe prostornog razvoja EU. Oni su vezani za uravnotežen i održiv razvoj kroz jačanje ekonomske, socijalne i teritorijalne kohezije. Usklađivanje politika prostornog razvoja BiH sa evropskim procesima zahtijeva novu nacionalnu strategiju. Republika Srpska je u prednosti zbog postojanja Zakona o prostornom planiranju na entitetskom nivou bez regulatornih slojeva između entiteta i opština (nema vlasti na kantonalnom nivou kao u FBiH). Teoretski, to bi trebalo da olakša sprovođenje zakona o prostornom planiranju i donošenju podzakonskih

akata na lokalnom nivou. Ipak, ovaj zakon u RS je u konfliktu sa ostalom zakonskom regulativom RS a nije usklađen ni sa zakonskim propisima EU u oblasti prostornog uređenja. Iako bi entitetski zakon o prostornom uređenju FBiH trebalo da bude krovni akt iz kojeg proizilaze zakoni i propisi na nižem nivou, regulacija u ovoj oblasti se odvija prema kantonalnim zakonima o prostornom uređenju. Ovi kantonalni zakoni sadrže specifičnosti koje se odnose na nivo kantona a koja su u kontradikciji sa odredbama na entitetskom nivou (primjer provođenja energetske efikasnosti na kantonalnom i opštinskom nivou) pa se stoga ne mogu implementirati. Zakoni FBiH i RS o prostornom planiranju predviđaju primjenu zoning planova kao sredstva efikasnijeg i kvalitetnijeg upravljanja prostorom. Međutim, zakoni ne uspostavljaju jedinstvenu metodologiju za izradu zoning planova, niti je predviđena metodologija za pripremu dokumenata prostornog uređenja.

Sistem planiranja u BiH zavisi o sveobuhvatnom pristupu odozgo prema dolje što je neophodno. A od vrha ka dnu pristup je važan za osiguravanje održivosti jer nudi holistički pristup za rješavanje problema u kontekstu održivog razvoja turizma. Ključ za novu strategiju prostornog razvoja i planiranja turizma u cjelini leži u pristupu koji uključuje uvjeravanja i mobilizaciju resursa, a ne u one koji pokušavaju kontrolisati razvoj. To zahtijeva ideju integralnog razvoja, prije nego jednostavnu prostornu koncepciju urbane morfologije i tradicionalno odvajanje planskih projekata u okviru turističkog sektora. Planiranje je u prošlosti ležalo gotovo isključivo u rukama javnih institucija i službi, a danas sve više i više postaje legitimni predmet interesa za privatni sektor (građani, nevladine organizacije, itd).

Primjena načela održivosti u planskom pristupu i metodologiji koji su od značaja za prostorno i drugo planiranje u BiH ukazuje na to da doktrina održivosti pruža priliku da se približi pristupu rješavanja problema kada se planira nov i efikasniji način. Mogućnost postizanja održivog razvoja u BiH oslanja se na uvod, adaptaciju i primjenu načela koja dominiraju u EU, kao i za povećanje konkurentnosti, koja se zasniva na znanju i inovacijama, kao što je navedeno u Lisabonskoj strategiji. Strategija se zasniva na uravnoteženom razvoju, komplementarnosti ruralnih i urbanih područja i korištenju prostornih resursa kroz međuregionalnu i međuopštinsku saradnju i učešće lokalnih subjekata u planiranju i dizajniranju prostora.

Ključni prioriteti za ekonomski i turistički razvoj BiH su:

- Članstvo u EU (uključivanje u evropske integrativne trendove, povezivanje, a zatim i pridruživanje EU).
- Razvoj stabilnih institucija koje bi garantovale demokratiju, vladavinu prava i poštovanje i zaštitu ljudskih prava i prava manjina.
- Razvoj tržišne ekonomije i uravnotežen ekonomski rast.
- Razvoj infrastrukture i uravnotežen regionalni razvoj, itd

Glavna orijentacija mora biti prostorna i funkcionalna integracija u EU, koja podjednako podrazumijeva integraciju u integralnom i slobodnom tržištu EU, kraj dalje degradacije prostora, veću distribuciju stanovništva, brži razvoj nerazvijenih područja, urbanizaciju i industrijalizaciju, zaštitu okoline, zaštite prirodne i kulturne baštine, i slično. Veoma je bitna podrška za policentrični razvoj i jačanje uloge srednjih i malih urbanih centara s konzistentnom politikom policentrizma i decentralizacije.

Prema Strategijama prostornog razvoja RS i FBiH, dalji razvoj BiH treba uzeti u obzir u skladu sa razvojem dva moguća scenarija, od kojih svaka nosi niz posljedica u pogledu prostornog razvoja BiH:

- Scenario recesivnog rasta sa elementima moguće upravljačke krize, nastavak negativnog trenda razvoja, spora i parcijalna rješenja problema prostornog razvoja, uticaj globalne ekonomske krize.
- Scenario održivog prostornog razvoja uključuje održivi ekonomski rast i ravnomjerniji regionalni razvoj, racionalnu prostornu organizaciju gradova, ruralnih područja, te efikasno i racionalno korišćenje resursa, itd.

Scenario održivog prostornog razvoja treba biti praćen: zakonskim institucionalnim okvirom entiteta i njihovu saradnju unutar BiH kao kandidata za članstvo u EU uključujući rješavanje pitanja prostornog integriteta u odnosu na entitete (ostaje da se vidi kako će to biti učinjeno), izgradnju rješenja institucionalnog planiranja i upravljanja, definisanje integrativnog značaja i organizovanje efikasnog sistema planiranja i definisanje sistema dugoročnog planiranja na principima održivosti.

I pored brojnih prostornoplanerskih dokumenata, razvoj turizma u BiH dosadašnjim intenzitetom dovešće do potpune degradacije prirode, izumiranja biljnih i životinjskih vrsta, devastacije šuma, a isti će zatim doprinijeti nemogućnosti za dalji razvoj turizma, što će se posledično negativno odraziti na život lokalne zajednice. Zaštita životne sredine neophodan je segment prostornog planiranja, međutim nedostatak u procesu izrade većeg broja planskih rješenja je neusklađenost segmenata zaštite životne sredine sa drugim segmentima plana, odnosno kolizija između zaštite životne sredine i planiranih aktivnosti koje značajno mogu ugroziti njen kvalitet. Planska rješenja često liče na skup nekoliko samostalnih analitičkih studija bez neophodne sintezne komponente. Master planovi turističkih destinacija moraju predvidjeti donošenje akta o zaštiti prirode. Ovakvim dokumentom aktivnosti prostornog planiranja mogu postati ključne aktivnosti obezbjeđivanja održivog razvoja (Heldak and Raszka 2011).

Kako bi prostorno planiranje obezbijedilo razvoj turizma u BiH koji će ostvariti dugoročnu korist za sve stejkholdere i zaštitu prirode neophodno je:

- obezbijediti razumjevanje značaja održivog razvoja i posmatranje prostora kao strateški značajnog za razvoj na svim nivoima;
- obezbijediti turističke proizvode koji ne zahtijevaju dalju izgradnju kapaciteta, čime bi se smanjio negativni aspekt već narušene i degradirane prirode;
- veća usklađenost prostornih planova na svim nivoima;
- zaustavljanje divlje gradnje kao jednog od najvećih problema;
- obezbijediti poštovanje Zakona o prostornom planiranju i prostornih dokumenata na svim nivoima;
- osigurati rušenje bespravno sagrađenih objekata ili preuređenje takvih objekata u objekte koji će doprinijeti daljem održivom razvoju destinacije;
- podsticati partnerstva privatnog i javnog sektora i pomoć u smislu razvoja preduzetničkih ideja.

Veliki broj autora, istraživača i onih koji učestvuju u planiranju turizma, sugerišu uključivanje lokalnog stanovništva u razvoj turizma, kako bi se umanjili negativni efekti turizma i maksimizirale koristi od turizma (Wang and Pfister 2008).

ZAKLJUČAK

Nepostojanje državne Strategije i korelacije među entitetima dovelo je do smanjenja sposobnosti države kao jedinstvenog prostornog sistema – kantona – gradova – opština, što opet utiče na ukupni ekonomski razvoj zemlje. Iz tog razloga neophodno je razviti integrisan sistem planiranja, uključujući i planiranje turističkog sektora, kako bi zemlja bila konkurentna na globalnom i regionalnom tržištu. Prostorno planiranje se provodi na entitetskim nivoima, tako da FBiH i RS kroz vlastite zakone uređuju ta pitanja u okviru svoje teritorijalne nadležnosti.

Kako bi prostorno planiranje obezbijedilo razvoj turizma u BiH, koji će ostvariti dugoročnu korist za sve stejkholdere i zaštitu prirode neophodno je:

- obezbijediti razumjevanje značaja održivog razvoja i posmatranje prostora kao strateški značajnog za razvoj na svim nivoima;
- obezbijediti turističke proizvode koji ne zahtijevaju dalju izgradnju kapaciteta, čime bi se smanjio negativni aspekt već narušene i degradirane prirode;
- veća usklađenost prostornih planova na svim nivoima;

- zaustavljanje divlje gradnje kao jednog od najvećih problema;
- obezbijediti poštovanje Zakona o prostornom planiranju i prostornih dokumenata na svim nivoima;
- osigurati rušenje bespravno sagrađenih objekata ili preuređenje takvih objekata u objekte koji će doprinjeti daljem održivom razvoju destinacija;

U BiH, planiranje ima za cilj da se smanji jaz između različitih područja kroz racionalno korištenje resursa. Tu se treba ostvariti bolja koordinacija na entitetskom, kantonalnom i lokalnom nivou, zatim između javnog i privatnog, te sa stanovišta projekata i upravljanja, te pokušati postići zajedničku viziju prema kojoj se može ostvariti prostorni održivi razvoj.

Samo pravilno upravljanje prostorom BiH, kao resursom za potrebe turizma, doprinijeće povećanju njegove ekonomske, ekološke i estetske vrijednosti, što će obezbijediti dugoročnu korist na lokalnom, entitetskom i nacionalnom nivou.

Usklađivanje i koordinacija planerskog sistema u BiH daju prednost za razvoj održivog turizma, jer implementacije parcijalnog planiranja nisu dovoljne za rješavanje problema turizma i oni su, osim toga, lako dovode do različitih ekoloških problema.

LITERATURA

1. Björk, Peter. 2000. "Ecotourism from a Conceptual perspective, An Extended Definition of a Unique Tourism Form." *International Journal of Tourism Research*. 2:189-202.
2. Council of the European Union. 2006. "Review of the European Union Strategy for Sustainable Development". Accessed April. 2010. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/06/st10/st10917.en06.pdf>.
3. Diamantis, Dimitrios. 1999. "The Concept of Ecotourism: Evolution and Trends." *Current Issues in Tourism*. 2:93-122.
4. Đorđević, Dejan i Dabović, Tijana. 2004. „Ka novoj ulozi prostornog planiranja“. *Glasnik Srpskog geografskog društva*. 84:83-98.
5. Doswell, Roger. 1997. *Tourism, How effective management makes the difference*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
6. Dredge, Dianne and Moore, Stewart. 1992. "A Methodology for the Integration of Tourism in Town Planning." *The Journal of Tourism Studies*. 3:8-21.
7. European Commission. 1997. "The EU Compendium of Spatial Planning Systems and Policies." EU Regional Development Studies Series No: 28. Accessed September. 2009. <http://www.espace-project.org/publications/EUcompendium.pdf>.
8. Fennell, A. David. 2001. "A Content Analysis of Ecotourism Definitions." *Current Issues in Tourism*. 4:403-409.
9. Goler, Daniel. 2005. „South-East Europe as European periphery?: Empirical and theoretical aspects“. In Belgrade: Serbia and Modern Processes in Europe and the World. 137-142. Belgrade: Faculty of Geography.
10. Grumo, Rosalina and Lugonja, Aleksandar. 2009. "Strategic approach to urban and regional planning – international cases." Paper presented at the International scientific conference Regional development, spatial planning and strategic governance, Belgrade, Serbia, December, 343-362.
11. Harris, M. Jonathan. 2000. *Basic Principles of Sustainable Development*. Medford: Global Development and Environment Institute, Tufts University.
12. Heldak, Maria and Raszka, Beata. 2011. „Prognosis of the Natural Environment Transformations Resulting from Spatial Planning Solutions.“ *Polish Journal of Environmental Studies*. 20:1513-1518.
13. Jovičić, Dobrica i Ivanović, Vanja. 2006. *Turizam i prostor*. Beograd: Ton PLUS.

14. Lješević, Milutin i Milanović, Miško. 2009. „Vrednovanje prirodnih faktora u urbanom planiranju i programima razvoja lokalnih zajednica.“ *Glasnik Srpskog geografskog društva*. 89:51-58
15. Lugonja, Aleksandar. 2014a. “Geographical basis of tourism development of territory the Kupres.” *Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo*. 42:118-129.
16. Lugonja, Aleksandar. 2014b. “Sustainable tourism chance for development Bosnia and Herzegovina”. *Glasnik Srpskog geografskog društva*. 94:31-44.
17. Stanković, Stevan. 2003. „Životna sredina, turizam, i prostorno planiranje“. *Glasnik Srpskog geografskog društva*. 83:19-30.
18. United Nations Environment Programme. 2003. “Tourism and Local Agenda 21: The Role of Local Authorities in Sustainable Tourism.” Accessed September. 2010. <http://www.unep.fr/shared/publications/pdf/3207-TourismAgenda.pdf>.
19. United Nations Environment Programme. 2009. “Sustainable Coastal Tourism / An Integrated Planning and Management Approach.” Accessed July. 2009. http://www.unep.org/pdf/DTIE_PDFS/DTIx1091xPASustainableCoastalTourism-Planning.pdf.
20. United Nations World Tourism Organization. 2009. “Sustainable Development of Tourism.” Accessed August. 2009. <http://www.unwto.org/sdt/mission/en/mission.php>.
21. United Nations. 2008. “Spatial Planning: Key Instrument for Development and Effective Governance with Special Reference to Countries in Transition, Economic Commission for Europe.” Accessed November. 2010. www.uncece.org/hlm/documents/Publications/spatial_planning.e.pdf.
22. Wang, A. Yasong and Pfister, E. Robert. 2008. „Residents’ attitudes toward tourism and perceived personal benefits in a rural community.“ *Journal of Travel Research*. 47: 84-93.
23. World Tourism Organization and United Nations Environment Programme. 2008. „Climate Change and Tourism: Responding to Global Challenges.“ Madrid: United Nations World Tourism Organization; and United Nations Environment Program. Accessed July. 2012. <http://sdt.unwto.org/sites/all/files/docpdf/climate2008.pdf>.
24. Zakon o prostornom planiranju i korištenju zemljišta na nivou Federacije BiH, *Službene novine Federacije BiH*. br. 2/06, 72/07, 32/08, 4/10, 13/10 i 45/10.
25. Zakon o uređenju prostora i građenju. *Službeni glasnik Republike Srpske* br. 40/13.